

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۲۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۲۶

مصطفی ندرلو^۱

تأملی در جایگاه بهرام میرزا صفوی به عنوان هنرمند و حامی هنر

چکیده

بهرام میرزا (۹۲۳-۹۵۶ ق.) کوچکترین فرزند شاه اسماعیل، یکی از حامیان هنر عصر صفوی است. علاقه او به هنرنقاشی و خوشنویسی و حمایت‌های او از هنرمندان و نویسندگان موجب به وجود آمدن کارهای ارزنده هنری و فرهنگی شده است.

این مقاله به مطالعه زندگی بهرام میرزا، معرفی کارهای هنری او، همچنین بررسی جایگاه او به عنوان حامی هنر، نسخه‌پرداز و مجموعه‌دار پرداخته است. مرقعات وی به ویژه مرقع (TSKH.2154) ۹۵۱ ق. با مقدمه دوست محمد و دو مرقع دیگر (TSK.B410) و (B615) محفوظ درموزه تویقایی سرای استانبول، معرفی و به طور خلاصه بررسی شده است.

از آنجایی که این آثار خارج از ایران نگهداری می‌شود، پژوهش در این زمینه را دشوار ساخته و دسترسی به تصاویر آنها هم از دیگر مشکلات این تحقیق بوده است. شاید به همین علت هویت و جایگاه این حامی به درستی برای ما آشکار نشده و آثار وی نیز ناشناخته مانده و به طور شایسته بررسی نشده است. این پژوهش با بررسی و مطالعه منابع به معرفی این هنرمند و نیز با ارزیابی آثار وی به تحلیل آنها پرداخته است. این تحقیق به شیوه تاریخی، توصیفی و تک‌نگاری می‌باشد.

حاصل این پژوهش نشان می‌دهد که فعالیت این حامی هنر موجب شد تا آثار درخشانی از هنرمندان ایران از آسیب مصون بماند و نیز انتساب آثار و سرچشمه آنها مشخص شود و به صورت منبعی تاریخی مدون گردد. آثار مرقعات او می‌تواند قسمتی از تاریخ هنر نقاشی و خط ایرانی باشد. بهرام میرزا با درکنار هم قراردادن آثار دوره‌های مختلف، خوانش تازه‌ای را در هنر تصویر به وجود آورده است. او گذشته را به زمان خویش متصل ساخته و تاریخ نوینی از هنرهای تصویری ایران ترسیم کرده است.

کلید واژه‌ها: بهرام میرزا، مرقع، نقاشی، خطاطی، دوست محمد، صفوی

^۱ استادیار، گروه ارتباط تصویری و تصویرسازی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

مقدمه

دوران صفوی از دوره‌های پر جاذبه و ارزشمند در هنر نقاشی و تصویر ایران محسوب می‌شود و بیش از یک قرن است که توجه پژوهشگران از سراسر جهان را به خود جلب کرده است. بیشتر مطالعات و پژوهش‌ها در این زمینه با رویکردهای تاریخی، باستان‌شناسانه و سبک‌شناسی بوده، در تک‌نگاری‌ها نیز به معرفی نسخه‌های این دوره مانند شاهنامه‌ها پرداخته شده است و پژوهش درباره یک هنرمند و یا حامی هنر کمتر مشاهده می‌شود. این پژوهش‌های ارزشمند، شناخت در باره هنر تصویر ایرانی را بیش از پیش گسترش داده، ولیکن زوایای آشکار و پنهان زیادی هنوز ناشناخته باقی مانده است.

دوران پادشاهی شاه تهماسب (حک ۹۳۰-۹۸۴ق.) دوران درخشانی از نظر فعالیت‌های هنری به‌شمار می‌آید. بیشتر اعضای خانواده صفوی به عنوان حامی هنر نقشی بسیار موثر و چشمگیر داشتند. در میان آنان بهرام میرزا (۹۲۳-۹۵۶ق.) به دلیل مرقعات وی جایگاه ویژه‌ای داشته است.

در همه دوران‌های تاریخی شاهد هستیم که نا آرامی‌ها، کشمکش و رقابت‌های خانوادگی و فامیلی برای کسب قدرت و اضمحلال یکدیگر وجود داشته که موجب بازدارندگی از کارهای ارزنده می‌شده است. و لیکن بهرام میرزای جوان طی ۳۳ سال زندگی حامی برجسته هنر بوده و کارنامه پر بار و درخشانی از خود بر جای نهاده است.

پیدایش و روی کار آمدن حکومت صفوی پس از به قدرت رسیدن شاه اسماعیل صورت گرفت (۸۹۲-۹۳۰ق.). فرزندان او مانند پدر علاوه بر انجام امور حکومتی به شعر، نقاشی، خط و نسخه‌پردازی اهمیت می‌دادند و بدان می‌پرداختند. پس از درگذشت او و جانشینی شاه تهماسب این امر ادامه داشت و هنرپروری در دربار صفوی توسط او و سایر اعضای خانواده گسترش یافت. در این میان، بهرام میرزا برادر شاه تهماسب (۹۱۹-۹۸۴ق.) در حمایت از هنرمندان، امور فرهنگی و فراهم کردن نسخه‌ها در کتابخانه نقش و سهم به‌سزایی داشته ولی کمتر شناخته شده و پژوهش شده است. هدف این مقاله بررسی نقش و جایگاه بهرام میرزا به عنوان هنرمند، صاحب اندیشه در امور هنری و حامی هنر، همچنین معرفی آثار و مرقعات هنری او می‌باشد.

زندگی بهرام میرزا

تولد بهرام میرزا جمعه هفدهم شوال ۹۲۳ق. و طول حیات او سی و چهار سال بوده است. او در مراغه و از مادری که دختر یکی از بیک‌های موصللو بود، زاده شد. (اسکندر بیک، ۱۳۳۵: ۴۴)
 بهرام میرزا فرزند شاه اسماعیل (۸۹۲-۹۳۰ق.) صفوی و برادر شاه تهماسب (۹۱۹-۹۸۴ق.)، سام میرزا، القاص میرزا و پنج خواهر است که از میان آنها سلطانم خواهر تنی ایشان (Roxburgh: 2001, 257).
 بیش از بقیه در مورد دربار حضور داشت. چنانچه از متون برمی‌آید از میان برادران خود این دو برادر علاقه فراوانی به یکدیگر داشتند. بهرام میرزا برخلاف دو برادر دیگرش القاص میرزا و سام میرزا تا آخرین دقایق عمر نسبت به برادر بزرگش وفادار ماند. این دو شاهزاده و برادر هنر پرور از میان خواهرانشان سلطانم (متوفی ۹۶۹ق.) را که او نیز خوشنویس بود (Ibid: ۲۵۵) بیش از خواهران دیگر گرامی می‌داشتند. در واقع این سه تن به نوعی در زمره حامیان هنر در دوران شاه تهماسب به‌شمار می‌آمدند.

بهرام میرزا علی‌رغم زندگی کوتاه خویش، آثار ارزنده‌ای را در هنر تصویر و تاریخ فرهنگی از خود بر

جای نهاده است. اگر نگاهی به دوران زندگی و نیز آثار هنری او داشته باشیم درمی یابیم که علاوه بر انجام مسئولیت‌های مختلف، هنرمندی تمام عیار در هنر خوشنویسی بوده و در نقاشی، موسیقی و شعر نیز توانایی داشته است.

در ابتدای حکومت شاه تهماسب ناآرامی‌هایی وجود داشت، او از برداران خویش برای حکمرانی مناطق مختلف کمک می‌گرفت. بهرام میرزا در چهارده سالگی به حکومت هرات (۹۳۶ق) رسید و این نخستین منصب رسمی او بود. شاه تهماسب امیر غازی خان تکلو که از ادیبان و شاعران بود را مامور تعلیم شاهزاده کرد. همینطور خواجه شهاب الدین محمود به عنوان وزیر و امیر سلطان ابراهیم امینی^۱ به عنوان معلم او برگزیده شده بودند. امینی از صاحب منصب‌های تیموری بود و اجدادش از خانواده‌های معتبر و والا مقام خراسان و هرات بودند. برای بهرام میرزا مشاوره بهتر از او نمی‌توانست وجود داشته باشد. بهرام میرزا تا ۹۳۹ق. در این منصب بود تا زمانی که سام میرزا برادر دیگر او جایگزین او شد (Roxburgh, 2001: 252).

در جواهرالخبار آمده: «نواب هرات را به بهرام میرزا داد و غازی را لیه کرد، و از راه یزد به اصفهان رفت». همچنین در همین کتاب در باره اوضاع هرات در ۹۳۹ق. می‌گوید که هرات در قحطی و محاصره عبید خان قرار گرفته بود و سرانجام شاه تهماسب برادرش را از این گرفتاری می‌رهاند. او که در جریان محاصره هرات مرارت‌های بسیاری را متحمل شده بود همواره مورد احترام شاه تهماسب قرار داشت (بوداق، ۱۳۷۸).

منصب بعدی او حکمرانی لاهیجان در ۹۴۳ق. بود که مدت کوتاهی در این سمت بود، سپس حکمرانی کردستان در ۹۴۶ق. و در ۹۵۲ق. والی همدان و خوزستان می‌گردد. هر چند تاریخ شروع این حکمرانی نامشخص است، تا پایان حیات خود بر این مسند باقی بود. او در بین (۹۳۶ تا ۹۵۶ق) در اردوگاه‌های مقابل عثمانی‌ها در غرب و ازبک در شمال شرق حضور داشت و سرانجام در ۹۵۶ق. در یکی از بیلاق‌های کردستان در گذشت و در شهر مشهد به خاک سپرده شد (Roxburgh, 2001: 252).

بهرام میرزا در منابع درجه اول

درباره بهرام میرزا و ویژگی‌های او در نسخه‌های مختلف در منابع معاصر مطالبی بیان شده است. قاضی احمد قمی درباره فعالیت‌های او در نقاشی و تصویر، داشتن کتابخانه و نسخه‌پردازی در کتاب خود گلستان هنر چنین می‌نویسد: نواب ابوالفتح بهرام میرزا آنحضرت را نیز میل تمام به نقاشی بود و مشق تصویر را باعلی مرتبه رسانیده بود و در کتابخانه‌ی آن اعلیحضرت فردوس منزلت سر آمد بودند و همیشه مشغولی داشتند و نسخه‌ها پرداختند (قاضی احمد، ۱۳۶۶: ۱۳۸-۱۳۹).

در تذکره الملوک نیز آمده است: بهرام میرزا: فرزند شاه اسماعیل صفوی است. صاحب «نخبه» در ترجمه حال پدرش از شعر و انشاء و موسیقی و حسن خط به خصوص نستعلیق او نام برده است (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸: ۱۲۱).

سام میرزا برادر وی در تحفه سامی نوشته است: شاهزاده جوان بخت کثیر الافضال و کامکار. در خطه خطوط به خصوص نستعلیق انگشت‌نما و در معموره طراحی و شعر و معما بی‌قرینه و بی‌همتا... (سام میرزا، ۱۳۱۴: ۹-۱۰). و درباره فوت زود هنگام او نیز با بیان قطعه شعری از او چنین گفته است: افسوس که نهال قامت طوبی مثالش در بهار زندگانی و عنفوان جوانی از شکوفه حیات بی‌بهره ماند... و این رباعی آبدار بر صفحه روزگار گذاشت

افسوس که در خیال و خوابیم همه در پرده ظلمت و حجابیم همه
پیوسته بفکر ناصوابیم همه وز شومی نفس در عذابیم همه (همان)
صادقی بیگ نیز در مجمع الخواص علاوه بر بیان ابعاد شخصیت بهرام میرزا به شاعر بودن او هم
اشاره کرده است: «میرزایی بود خودش بی نظیر و سخنش دلپذیر، گفتارش شیرین و اشعارش رنگین
سخن سنج و نکته پرداز و شعر دوست و شاعر نوازگویی میرزائی آیتی بود به نام آن شاهزاده فرود آمد و
یا شاهزادگی رایتی بود با اسم آن میرزا بر افراشته، بسیاری از ارباب فهم و هنر را تربیت کرد و در امثال
واقران ممتاز و سرافراز ساخت. طبع شعری بسیار رقیقی نیز دارد و رباعی ذیل را در ترک خود پسندیش
بسیار خوب گفته است:

بهرام درین سراچه پر شور و شرور تاکی حیات خویش باشی و مغرور
کرده درین بادیه صیاد اجل در هر قدمی هزار بهرام به گور»
(صادقی بیگ، ۱۳۲۷: ۲۲). توصیف‌های صادق بیگ، نویسنده قانون الصور که رساله ای در باره
نقاشی است می‌تواند نمایانگر جایگاه و دیدگاه فکری این حامی هنر و هنرمند باشد.
«بهرام میرزا در شعر بهرامی و بهرام تخلص می‌کرد و معما می‌دانست» (بیانی، ۱۳۴۵: ج ۱، ۱۰۳).
اوحدی بلیانی در باره وی چنین می‌گوید «پادشاهزاده‌ی بزرگوار کامکار نامدار سپهر اقتدار خورشید
اشتهار ابوالفتح بهرام میرزای بن شاه اسماعیل حیدر صفوی به غایت عالی مقدار و نهایت ابهت و
جلالت و حالت داشته. به پرورش فضلا و شعرا و اهل تاریخ می‌کوشیده .... لب التواریخ به نام وی
نوشته شده ... (بیانی، ۱۳۸۹: ۸۲۱). چنین به نظر می‌آید که ابعاد شخصیتی او نزد صاحب نظران
معاصرویی بسیار قابل احترام بوده است.

بهرام میرزا، هنرمند

طبق مستندات بهرام میرزا در کتابخانه به مشق تصویر و خط می‌پرداخته، موسیقی می‌دانسته و شعر نیز
می‌گفته است. او در خوشنویسی بیش از هر هنر دیگری استعداد داشته و به آن مشهور بوده و همچنین
در جمع آوری خط استادان گذشته کوشیده است.
در خط شاگرد مولانا رستم علی بوده و از او تعلیم گرفته است (بوداق منشی، ۱۳۸۸: ۱۱۳).
البته این شاهزاده با توجه به شرایط زندگی با بسیاری از استادان هنر و معرفت کتابخانه دربار شاه
تهماسب معاشرت داشته و از بسیاری از آنان تعلیم یافته و بهره جسته است. قطعه خط نستعلیقی از وی
در مرقع شاه تهماسب (F.1422) قرار دارد. در این صفحه سه قطعه خط از شاه تهماسب، بهرام میرزا
و سام میرزا در کنار هم چسبانده شده است. این نمونه نشان می‌دهد که بهرام میرزا خوشنویس قابلی بوده
است. ممکن است این رباعی سروده خود وی باشد از این حیث می‌شود به روحیات عرفانی او هم پی
برد. متن قطعه:

هو العزیز
تا قبله نسازم آن خم ابرو را
از خاک نیاز بر ندارم رو را
تا جای بخاک سر کویت نکنم

بر بستر راحت نهم پهلو را
 کتبه بهرام
 (تصویر- ۱ و ۲)

تصویر شماره ۱: تصویر خط شاه طهماسب ، بهرام میرزا و سام میرزا
 مرقع شاه طهماسب کتابخانه دانشگاه استانبول F1422 (آرشیو نگارنده)

تصویر شماره ۲: قطعه خط بهرام میرزا به امضای وی
 مرقع شاه طهماسب کتابخانه دانشگاه استانبول F1422 (آرشیو نگارنده)

در مرقع بهرام میرزا نقاشی‌هایی که منسوب به وی می‌باشد را می‌توان یافت. یکی از نقاشی‌هایی که امضای او را نیز همراه دارد در یک صفحه که تصویر سه تک پیکره نشسته قرار دارد دو تا مقابل هم به صورت عمودی و یکی افقی در پایین وصالی شده است. در تصویر سمت راست بانویی نشسته در بالای سمت راست آن نوشته شده صوره بهرام الحسینی، این بانوی درباری ممکن است سلطانم خواهر بهرام میرزا باشد. (تصویر ۳)

تصویر ۳: نقاشی سه پیکره منسوب به بهرام میرزا (صوره بهرام الحسینی)، مرکب، آبرنگ جسمی و طلا بر کاغذ - اندازه ۲۱+۳۶ سانتیمتر

مرقع بهرام میرزا روی برگ ۸۱ موزه توپقاپی سرای، استانبول H2154

چندین تصویر از پیکره و صورت بهرام میرزا توسط نقاشان هم عصر وی نقاشی شده است، یکی از این تصاویر شاهزاده جوانی را نشان می‌دهد که سازی در دستان خود دارد و در بالای تصویر رباعی به چشم می‌خورد که سروده هلالی شاعر پر آوازه این عصر است.^۲ کاتب این قطعه محمود نیشابوری خطاط مشهور

این دوران است که تاریخ آن نیز مشخص است که در پایین این تصویر قرار دارد. (تصویر ۴-۵)

آنی که تمام از نمکت ریخته‌اند ذرات و جودت ز نمک بیخته‌اند

با شیره‌ی جان‌ها نمک آمیخته‌اند تا همچو تو صورتی برانگیخته‌اند

(نویسی، ۱۳۷۹:۲۴۷)

تصویر ۴: سه پیکره آبرنگ جسمی، مرکب و طلا بر کاغذ تبریز ۹۳۷-۹۴۷ ق. ۴/۴۸+۵/۳۴ روی برگ ۱۳۹ مرقع بهرام میرزا موزه توپقاپی سرای، استانبول H2154

تصویر ۵: چهره منسوب به بهرام میزا قسمتی از تصویر برگ ۱۳۹ خط رقم شاه محمود نیشابوری (مرقع بهرام میرزا موزه توپقاپی سرای، استانبول)

سام میرزا برادر بهرام میرزا درباره علاقه او به موسیقی در کتاب خود چنین نوشته است: گاهی میل بفن موسیقی کرده و قانون استعداد را به چنگ گرفتی و نوای عشاق بینوا را در پرده بزرگی نهفتی (سام میرزا، ۱۳۱۴: ۹).

تصویر دیگری از او، منسوب به مظفرعلی در دست است که بهرام میرزا در حال تقدیم کردن نسخه ای می باشد و نام مظفرعلی بر آن نوشته شده است (Soudavar:2017, 35) (تصویر ۶).

در مورد اینکه بهرام میرزا نقاشی را نزد چه کسی تعلیم گرفته اطلاعی در دست نیست. تصویری از اسب و مهتر موجود است که بر بالای آن نوشته عمل استاد حیدر علی که خواهر زاده بهزاد و پدر مظفر علی است (ذکاء، ۱۳۷۹: ۳۰). قرار دادن آثار این دو در مرقع خویش می تواند نشانه توجه خاص بهرام میرزا به این دو هنرمند باشد. ممکن است او نقاشی را از آنان تعلیم گرفته باشد. (تصویر ۷) مظفرعلی نقاش و طراح برجسته کتابخانه شاهی به همراه بهرام میرزا و مالک دیلمی هر سه شاگرد رستم علی (متوفی ۹۷۰ ق) هستند.^۳

تصویر ۶: نقاشی چهره بهرام میرزا در حال اهداء یک قطعه خط و یا مرقع، منسوب به مظفر علی پشت برگ ۴۷، موزه تویقاپی سرای استانبول H2154. مرقع بهرام میرزا ۸۸۸

تصویر ۷: اسب و مهتر منسوب به حیدرعلی، گالری فریر، موسسه اسمیتسون، واشینگتون دی. سی

بهرام میرزا مجموعه‌دار

زمانی که بهرام میرزا والی هرات می‌شود علاوه بر بهره جستن از کتابخانه تبریز و مخازن آن دوست محمد هروی خطاط (حدود ۹۰۰-۹۷۲ ق.) را به خدمت خود و کتابخانه می‌گمارد.

چنین به نظر می‌آید که بهرام میرزا آثار خط را جمع‌آوری و به مثابه مجموعه دارهای امروزی عمل می‌کرده است. بعید نیست که او در مدت کوتاهی که والی هرات بود به واسطه دوست محمد و رستم علی اقدام به جمع‌آوری و خریدن آثار خوشنویسان کرده باشد. به هرصورت نقش این دو هنرمند در انتقال هنر کتاب‌آرایی و نقاشی که در شرق ایران در هرات بود، در قالب آثار جمع‌آوری شده هنرمندان و خوشنویسان بسیار ارزنده و چشمگیر است.

همه مجموعه‌های بهرام میرزا در مرقعات، چه خوشنویسی و چه نقاشی و طراحی بیان‌گر نوعی نظارت دقیق

می‌باشد. بی‌تردید او در انتخاب هنرمندان و آثار آنها دیدگاه هنری و سلیقه مشخصی را دنبال می‌کرده است. اینکه او قسمت‌هایی از محتویات مرقع را جمع‌آوری کرده کاملاً درست است. قطعه‌هایی در البوم به عنوان بقایای آثار گردآوری شده توسط او مشخص است.

نقاشی یک جوان درباری صفوی که در ترکیب‌بندی به وسیله نوشته‌ها احاطه شده تاریخ ۹۳۴ ق تبریز را دارد و امضای بهرام میرزا در چپ و راست تصویر وجود دارد. (تصویر ۸)

تصویر شماره ۸: دست خط بهرام میرزا در سن ۱۱ سالگی نقاشی کار محمدی به تاریخ ۹۳۴ در تبریز مرقع بهرام میرزا موزه تویقایی سرای، استانبول H2154

ناهمواری موجود در شکل حروف و خط و فاصله نامنظم حروف در نتیجه جوانی خطاط می‌باشد که در آن هنگام یازده سال دارد و حاکم تبریز است و ناهماهنگی نیز در اثر محدود بودن حاشیه فضای طرح و تصویر بوده است.

مورد دیگر یک تمرین مفردات است که در آن حروف الفبا به ترتیب نوشته شده و نشان می‌دهد که حروف چگونه باید به هم پیوندند. این دومین و آخرین صفحه است که توسط سلطان علی مشهدی یکی از

استادان بزرگ نستعلیق امضا شده است. پایین امضای او (در بالای چپ تصویر) مهر کتابخانه به تاریخ ۹۳۵ ق. یک نوشته کوچک وجود دارد که نوشته است صاحب آن بهرام میرزا است بدارالسلطنه هرات (تصویر ۹) (Roxburgh 2005:256).

تصویر ۹: از مجموعه بهرام میرزا، سر مشق خط به امضای سلطان علی مشهدی، هرات، مرکب روی کاغذ
۴۸/۴ + ۳۴/۵، برگ ۴۸

مرقع بهرام میرزا موزه تویقایی سرای، استانبول H2154

از نسخه‌های مهمی که به دستور بهرام میرزا مجدداً روی آن کار شده و مرمت یافته است، نسخه دیوان خواجوی کرمانی (حدود ۷۹۸ ق.) می‌باشد که در زمان سلطان احمد جلایر ۷۷۹ ق. (وفات ۸۱۳ ق. تبریز) توسط نقاشان این دوره و در کتابخانه جلایریان احتمالاً در تبریز و یا بغداد تهیه شده و به میراث کتابخانه بهرام میرزا افزوده شده است. در این نسخه کم نظیر، تنها نام دو نقاش جنید و عبدالحی قابل شناسایی است و کاتب این نسخه میر علی تبریزی (وفات ۸۵۰ ق.) مبدع خط نستعلیق می‌باشد. این نسخه هم اکنون در کتابخانه چستر بینی لندن نگهداری می‌شود.

تصویر ۱۰: مرقع بهرام میرزا موزه توپقاپی سرای، استانبول H2154. نقاشی منسوب به عبدالحی از دیوان خواجهوی کرمانی - ورق اضافه شده به مرقع بهرام میرزا

تصویر ۱۱: کتاب دیوان خواجهوی کرمانی، محفوظ در کتابخانه چستر بیٹی، لندن
شمسه فصل: روضة الانوار نوشته داخل شمسه: کتب خانه ابوالفتح بهرام میرزا جم اقتدار

کاری که در کتابخانه بهرام میرزا در سده دهم براین نسخه صورت گرفته است چنین به نظر می آید که یک برگ از نقاشی های این مجموعه که منسوب به عبدالحی بوده از این نسخه برداشته و به مرقع بهرام میرزا منتقل شده است. (تصویر ۱۰) نام نقاش بر بالای آن اضافه و به صورت قطعه ای به صفحات مرقع افزوده شده است تا از این طریق مجموع آثار هنرمندانی که مد نظر بهرام میرزا بوده اند در مرقع فراهم آید.

همچنین داخل نسخه دیوان خواجوی کرمانی ابتدای صفحه، فصل روضه الانوار، درون شمسه نوشته شده است «کتب خانه شهریار ابوالفتح بهرام جم اقتدار». (تصویر ۱۱) چنین به نظر می‌آید که مجدداً جدول، سرلوح و شمسه نیز بدان افزوده و صحافی شده باشد.

ترکیب کردن آثار از کتاب‌های مختلف، نوآوری در کار نسخه سازی بود. بهرام میرزا در مرقع خود، آثار حدود دو قرن نقاشی و خط را جای داده، به نحوی که برخی از آثار را از جایگاه اصلی خارج و با جدول و تزیین نو در قالبی تازه به همراه هویت هنرمند ارایه کرده است. آثاری از استادان چینی و اروپایی را نیز در کنار هم گرد آورده و در موارد خاصی نمونه های آثار چینی که توسط نقاش ایرانی خلق شده را به نمایش می‌گذارد. از این طریق جهان بینی های متفاوت را در کنار هم قرار داده است. بدین وسیله امکان مقایسه این گونه آثار را برای بیننده فراهم کرده است. در واقع می‌توان گفت بهرام میرزا با این عمل، خوانشی جدید برای تاریخ هنر و نیز تعاملاتی بینا فرهنگی را مطرح کرده است. از عملکرد او در کتاب آرای می‌توان به دیدگاه‌های ارزشمند او نسبت به تمایز مابین کار هنری معمولی و هنر فاخر و با اصالت پی برد.

نسخه‌های بسیاری شبیه به هم در سده دهم در شیراز تهیه می‌شد که مورد نقد بود و ارزش بالایی در زمانه خود نداشت. شیوه این دوره به شکل الگو برداری سطحی تحت تاثیر سبک کتابخانه صفویان در تبریز، قزوین و خراسان صورت می‌گرفت و حاصل آن تولید صدها نسخه از شاهنامه، خمسه، گلستان و... با کیفیت تجاری بود که در زمان خود به کشورهای هند و عثمانی تجارت می‌شدند.

روایتی از بوداق منشی است که بهرام میرزا او را مامور ساخت تا به شیراز برود و گزارشی از وضع کتاب آرای آن شهر بیاورد: «مؤلف به شیراز رفت تحقیق کرد، واقع است در هر خانه زن کاتب است و شوهر مصور و دختر مذهب و پسر مجلد. هر چند کتاب خواهند در یک خانه به هم می‌رسد... و این لطیفه بهرام میرزا است که می‌گفت: در شیراز کتاب می‌کارند، یکی به واسطه‌ی بسیاری و دیگری به جهت آنکه همه به هم می‌ماند» (بوداق منشی، ۱۳۸۸: ۱۱۲). دیدگاه این حامی هنر نسبت به ارزش‌های کتاب و کتاب آرای را می‌توان از این روایت دریافت.

وصف عمارت بهرام میرزا در تبریز و قزوین

بهرام میرزا در دو پایتخت تبریز و قزوین و در عمارت و باغی که به نام او بود زندگی کرده است. آثار نقاشی و آرایه‌های به کار رفته در عمارت‌های او که بر در و دیوار و سقف این مکان‌ها توسط هنرمندان در بار به اجرا در آمده بودند، منویات ذوقی بهرام میرزا را به ظهور می‌رساندند. دونقاش مهم دربار صفوی، آقا میرک اصفهانی و میر مصور پیکر نگاری و نقاشی‌های دیوارهای عمارت بهرام میرزا در تبریز را اجرا کرده‌اند. دوست محمد در مرقعی که به نام بهرام میرزا (۹۵۱ق، TSKH.2154) تهیه شده است به توصیف و معرفی آثار و ارزش‌های نقاشی‌های این دو هنرمند در عمارت او پرداخته است.

این خانه که دیده‌ها درو از جام‌اند

در عین صفا روشنی ایام‌اند

بنگر به هزار دیده نظاره کنان

حیران جمال میرزا بهرام‌اند» (Thackston, 1990: 19).

عبدی بیگ شیرازی دفترهای شعر و مثنوی‌های مختلفی از زندگی و آداب و رسوم این دوران، مکان‌ها، عمارت‌ها و به خصوص کاخ‌های قزوین سروده است. با توجه به این که امروزه از این بناها تقریباً چیزی

باقی نمانده است این نوشته‌ها گونه‌ای باز نمایی کلامی از آن دوران است. او در یکی از دفترهای خود به نام روضة الصفات (۳-۹۵۱ ق.) به توصیف خانه بهرام میرزا پرداخته است:

صفت باغ بهرام میرزا و خانه شروانی

قسم نخستین ز ریاض ارم	کز طرف غرب بر آرد علم
گلشن زبینه بهرام است	کامده چون خلد برین نامی است...
خدمت شهزاده جت مکان	حضرت بهرام بهشت آشیان...
آن چو صنم خانه بصورتگری	وین دگر آئینه اسکندری...
نقش بهفت اصل درو فصل فصل	همچو سپهری یست درو هفت اصل
رونق اسلامی اسلامیان	کرده خطاهای فرنگی عیان...

(عبدی بیگ، ۱۹۷۴: ۴۹-۵۰)

از این اشعار برمی‌آید که بر دیوارهای این عمارت نقاشی‌هایی از صورت حیوانات، سیمرخ، نقش‌های اسلیمی و بند رومی و غیره تصویر شده بود. در یکی از این بیت‌ها هفت اصل شامل اسلامی، ختایی، فرنگی، فصالی، ابر، واق و گر که جز اصول نقاشی این دوران بوده ذکر شده است. در سروده عبدی بیگ در توصیف باغ و خانه بهرام میرزا و توصیفات از این دست از هنر نقاشی و تصویر را می‌توان ملاحظه کرد که جلوه‌هایی از دیدگاه نظری و زیبایی‌شناسی این دوره است. منتخبی از سروده‌های عبدی بیگ شاعر و نویسنده و مشاور بهرام میرزا در مقدمات مرقعات به عنوان اصول هنری به کار رفته است (سه کی، ۱۳۸۱).

کتابخانه بهرام میرزا

شاه اسماعیل پدر بهرام میرزا هرات را در ۹۱۶ به تسخیر در آورد، آثار و میراث کتابخانه تیموریان را به دست آورد و آن را ضمیمه اقتدار خویش کرد. کتابخانه شاه اسماعیل علاوه بر گنجینه عظیم هرات وارث کتابخانه بزرگ دیگری چون تبریزی شود که شامل مجموعه‌های درخشانی از هنر کتاب آرایی ادوار مختلف از ایلخانان و ایلکانان، ترکمانان قراقویونلوها و آق قویونلوها می‌باشد. از این رو کتابخانه بهرام میرزا وارث کتابخانه شاه اسماعیل بوده است و تمام ابعاد آن و مجموعه‌های غنی هنری، ادبیات، تاریخ و علوم مختلف را در درون خود داشته است.

«برسم کتب خانه شهریار ابوالفتح بهرام جم اقتدار» و یا «کتب خانه ابوالفتح بهرام جم اقتدار» این جمله در سر آغاز نسخه‌ها بر شمسه و یا سرلوح‌های کتاب‌ها و مرقعاتی که بهرام میرزا تهیه کرده نقش بسته است (راکسبرگ، ۱۳۸۵) از همین راه نیز می‌توان هویت این گونه آثار کتابخانه او را مشخص و تایید کرد. قاضی احمد برخی از هنرمندان و خطاطانی را که در کتابخانه او فعالیت داشتند نام برده است. بسیاری از هنرمندان این زمان که در پایتخت تبریز و قزوین برای کتابخانه شاهی (شاه تهماسب) فعالیت می‌کردند، همزمان برای بهرام میرزا هم مشغول انجام امور هنری بودند (سوچک، ۱۳۸۶: ۲۷).

دوست محمد در بزرگداشت جایگاه این حامی بزرگ هنر و فرهنگ چنین می‌گوید: «... ابوالفتح بهرام میرزا... ساعات خود را بعد از تکمیل امور ملک و ملت و مطالعه تواریخ و حکایت، مصروف به توجه

خطوط خوب استادان و رسایل مرغوب عديم المثل می نمود، و نظر لطف و مرحمتش همگی بدین طایفه می بود... که اوراق پریشان استادان ماضی و متأخرین را حیز پریشانی در سلک جمعیت آورد... برسم کتابخانه آن جمجاه سپهراحترام مرعی ترتیب نماید» (Thackston, 1990:7).

در این سند دوست محمد می گوید که بهرام میرزا پس از انجام کارهای حکومتی اوقات خویش را صرف کارهای هنری می کرد و استادان خط و نقاشی مورد حمایت و لطف او بودند. همچنین دستور گرد آوری آثار استادان و فراهم کردن مرقع نیز در همین سند می باشد. همینطور او به تاریخ نگاری و مطالعه تاریخ اهمیت می داده است و سندی نیز در این مورد موجود است که او دستور به نوشتن تاریخ داده است. نویسنده کتاب لب التوایخ یحیی بن عبداللطیف الحسینی القزوینی این کتاب را که تاریخ عمومی می باشد نوشته است و به ثبت وقایع مهم تاریخ و وفات مشاهیر از هجرت تا زمان خویش می پردازد. او یکبار در مقدمه کتاب و یکبار نیز در انتها ذکر کرده که آن را به دستور بهرام میرزا نوشته است (قزوینی، ۱۳۱۵: ۲۶۰).

علاوه بر عبداللطیف قزوینی تاریخ نویس و دوست محمد هروی، نویسنده مقدمه مرقع، مورخ دیگری که از جوانی در دفتر خانه شاهی (شاه تهماسب) مشغول بوده بوداق منشی قزوینی، نویسنده جواهرالاجبار سال ها در خدمت این شاهزاده بوده است^۴. مورخ دیگر، عبدی بیگ شیرازی نیز از نویسندگان دفتر شاه تهماسب است. او که شاعر با ذوقی است، مثنوی های مختلفی مانند آیین اسکندری دارد سروده های او در دیباچه مرقات و نسخه ها استفاده شده است.

تصویر ۱۲: خط رستم علی استاد خط بهرام میرزا و قطاعی مظفر علی استاد نقاشی بهرام میرزا بالا و سمت راست برگ ۱۴۲ ب ۳۵+۴۹ س م. مرقع بهرام میرزا موزه توپقاپی سرای، استانبول H2154

یکی از هنرمندان فعال در کتابخانه بهرام میرزا، استاد خط خویش مولانا رستم علی بوده است. او که خواهرزاده استاد بهزاد است سال‌ها در خدمت این خاندان بود و چنین به نظر می‌آید که از زمان حکمرانی بهرام میرزا در هرات به خدمت او پیوسته باشد. از این استاد خط چندین قطعه خط در مرقع بهرام میرزا و مرقع شاه تهماسب موجود است (تصویر ۱۲)

همچنین باید از خواجه نورالدین محمد مومن فرزند خواجه عبدالله بیانی از خوشنویسان برجسته که در دربارهای ایران و هند شهرت داشت، نام برد. قطعه‌های خط بسیار نفیس او در تعداد قابل توجهی در مرقع بهرام میرزا، مرقع شاه تهماسب و سایر مرقعات این دوره قرار دارد.

نسخه‌های کتابخانه

تا چند دهه اخیر، تا زمانی که بتدریج آثاری با عنوان و نام بهرام میرزا به دست آید، اینکه او کتابخانه قابل توجهی داشته باشد، حتی برای پژوهشگران حوزه تاریخ و فرهنگ ایران پوشیده بود.

بعد از معرفی مرقع بهرام میرزا در نمایشگاه برلینگتون هاوس لندن در ۱۹۳۱ میلادی و ترجمه مقدمه آن که در کاتالوگ ضمیمه آورده شد، نسخه‌های دیگری از او به دست می‌آید.

دیوان ۱- دو صفحه مذهب نسخه دیوان شعری است از اشعار قاسم انوار و امیر خسرو دهلوی از نسخه جدا شده و نام کاتب و یا هنرمند آن موجود نیست این اثر در مجموعه ویریه نگهداری می‌شود. « دو صفحه سر آغاز خمسه امیر خسرو دهلوی با قاب‌های مزینی در زیر متن در بر دارنده نام ابوالفتح بهرام میرزا برادر شاه تهماسب می‌باشد اگر چه نام مذهب این سر لوح رانمی‌دانیم شیوه تذهیب آن به نسخه گردآوری شده دیوان شاهی و منتخب اسکندری نظامی محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه بسیار نزدیک است» (سوچک، ۱۳۸۶: ۲۷). (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: دو صفحه مذهب سر آغاز خمسه امیر خسرو دهلوی، فراهم شده برای ابوالفتح بهرام میرزا تبریز یا هرات ۹۳۰-۹۴۰ ق. آبرنگ جسمی، مرکب و طلا بر کاغذ ۲ / ۳۰+۱۸/۳ س م، واشنگتون دی. سی مجموعه‌ی ویریه (Vever)

دیوان ۲- نسخه دیگری که در کتابخانه ملی پاریس قرار دارد به (شماره ۱۴۲۶)، به نام دیوان شاهی و منتخب اسکندرنامه در اواسط دهم هجری برای بهرام میرزا ساخته شده است. نخستین متن این نسخه مجموعه ای است از اشعار شاهی سبزواری شاعر (ورق های ۱ تا ۳۵) که در اواسط سده ی نهم هجری در گذشت... خوشنویس [محمد قاسم بن] شادیشاه (ورق ۳۵) آن ها را (چنان که در شمسهای ورق ۱ آمده است) «به رسم کتابخانه» شاهزاده بهرام میرزای صفوی رونویسی کرده است. (تصویر ۱۴)، کتاب با یک صفحه ی مزدوج مذهب بسیار ظریف، اما بدون امضا در ورق ۱ پشت ورق ۲ آغاز می شود و حاوی نخستین سروده های شاهی است. نام بهرام میرزا که نسخه برای او تهیه شده در عنوان کتاب در ورق ۲ ثبت شده است (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۵۶) لازم به ذکر است که شادیشاه، خوشنویس این کار استاد دوست محمد، نویسنده مرقع بهرام میرزا است.

کلیات جامی به تاریخ ۹۳۳ق.، جُنگ دومی است که اشعار قاسم انوار، دهلوی، جامی و هلالی را جمع آوری کرده با نقاشی هایی که به امضای مظفرعلی و علی الحسینی می باشد. متن نسخه توسط شاه محمود نیشابوری نوشته شده است و کتاب دیگری از بهرام میرزا که جدیداً مطرح شده صحبة الابرار جامی است و به تاریخ شعبان ۹۲۳ق. کتابت شده است. (Roxburgh, 2001: 252)

تصویر ۱۴: دیوان شاهی و منتخب اسکندرنامه برگ ۴۶، کاغذ زرافشان متن نسخت مزین به آرایه رنگی است ۲۳+۱۵ س م. جلد لاکه حدود ۹۳۷ - ۹۴۷ ق. در تبریز یا هرات برای بهرام میرزا تهیه شده است.

معرفی مرقعات

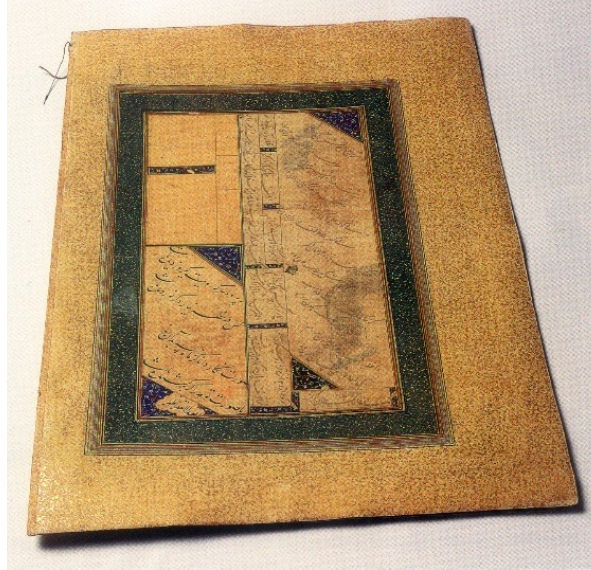
از بهرام میرزا تا کنون سه مرقع شناسایی شده است. مرقع اول همان مرقع معروف وی با مقدمه دوست محمد می باشد. مرقع دوم مجموعه خوشنویسی و فاقد مقدمه است. مرقع سوم که اخیراً شناسایی شده، هنوز اطلاعات چندانی در مورد آن منتشر نشده است.

مرقع بهرام میرزا

مرقع بهرام میرزا با مقدمه دوست محمد مجموعه ای از آثار خط، نقاشی و قطاعی هنرمندان خیره گذشته و معاصر است. شامل کارهای کامل، طراحی و کارهای نیمه کاره رقم دار استادان است که با ترکیب بندی و جدول کشی مجدد و سپس درگوشه کار و یا بالای تصویر و خطها، تذهیب و سرلوح اضافه و بعد طلا افشانی (زرافشان) و یا با طراحی و تحریر، طلا اندازی و تشعیر شده است. متن مقدمه به خط نستعلیق

دوست محمد و دو صفحه آن تماماً تذهیب یافته است.

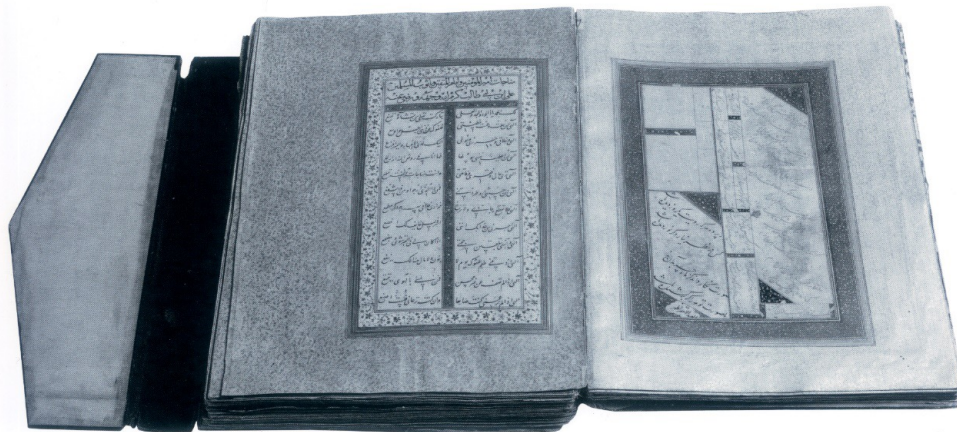

تصویر ۱۵: مرقع بهرام میرزا موزه توپقابلی سرای، استانبول H2154
اندازه ۳۴/۵+۴۸/۴ سانتیمتر مرقع دارای ۱۴۹ برگ و در ۹۵۱ ق. تهیه شده

«یک تک نسخه خطی مصور است که در استانبول در موزه توپقابلی سرای به شناسه TSKH.2154 نگهداری می شود. این آلبوم دارای ۱۴۹ برگ و در اندازه ۴۸۴×۳۴۵m.m می باشد. متن مقدمه در صفحه ۸b الی ۱۷b قرار دارد. این آلبوم احتمالاً در تبریز تهیه شده و تاریخ آن ۹۵۱ ق. (۱۵۴۴-۴۵) معین شده است» (Roxburgh, 2001: 217). تاریخ اتمام این مقدمه در خود دیباچه در آخرین سطر آن به نقل از

دوست محمد چنین آمده است:

چو تاریخ اتمام پرسید، گفتم ابوافتح بهرام عادل نهادی
که براساس آن سال ۹۵۱ ق. معین شده است (تصویر ۱۵-۱۶).

تصویر ۱۶: مرقع بهرام میرزا موزه توپقابلی سرای، استانبول H2154
اندازه ۳۴/۵+۴۸/۴ سانتیمتر مرقع دارای ۱۴۹ برگ و در سال ۹۵۱ ق. تهیه شده

این مسئله که در فراهم کردن این مرقع نقش دوست محمد تا چه حد بوده و نقش بهرام میرزا تا چه اندازه بوده است، مشخص نیست ولی از شواهد پیداست که هر کدام ویژگی‌هایی در کار خود داشته‌اند. «این مرقع جنگی است که مطالب بسیار درباره‌ی خودش روشن می‌سازد و مفهوم تبار شناسی هنرهای نقاشی و خوشنویسی را تجسم می‌بخشد این آثار هنری وابستگی و قرابت‌های سبک شناختی - یعنی پیوندهای بصری میان آثار گسسته را که در سراسر برگ‌های متعدد مرقع یافت می‌شوند - نمایش می‌دهند و با ساختار تاریخ هنری که در مقدمه‌ی مرقع تدوین شده همخوانی دارند. این است «منطق بصری مرقع بهرام میرزا آن چنان که دوست محمد مفهوم آن را در یافته است» (راکسیرگ، ۱۳۸۸: ۱۵۲).

از آنجایی که به جهت ساختار تکنیکی نگارگری، تشخیص هویت هنرمند در آثار بدون امضا بسیار دشوار است، طبقه بندی و تعیین هویت آثار در این مرقع موجب می‌گردد تا بسیاری از گره‌ها در این زمینه باز شوند. چنین به نظر می‌رسد که بدون این سند تاریخی کارشناسان هنری هرگز نمی‌توانستند از روی خود اثر به هویت هنرمند پی ببرند.

مرقع بهرام میرزا نتیجه دیدگاه اوست « ما را به دنیایی از رنگ می‌برد، به طیفی از تزیین که وصف ناپذیر است و مجموعه‌ای از اعمال و جلوه‌های هنری که تفاوتی تام با مجموعه‌ی منفعل و ساده شش خط سنتی دارد» (راکسیرگ، ۱۳۸۵: ۷۶).

مجموعه این آثار گرد اوری شده جهانی ویژه، خاص و پراز رنگ و طرح وزیایی است. این دنیای تصویری که بهرام میرزا نسبت به جمع آوری و انتخاب آن اقدام کرده است بازگوکننده زیبایی شناسی عصری می‌باشد که در ایران سده دهم، تصویر در حال تحول است.

جابه‌جایی آثار متعلق به مجموعه خود و قرار دادن در مرقع و چیدمان آنها خوانشی جدید از هنر و تصویر است و صرفاً ترتیب و سرهم بندی ذوقی نبوده، بلکه دانش او از تاریخ ایران و تاریخ نگاری، تدوین آگاهانه و هنرمندانه را موجب شده است. ویژگی که شاید معاصران وی در فهم و درک آن عاجز بودند و او بسیار فراتر از زمانه خود عمل کرده بود و به درستی برخی وی را نخبه می‌نامیدند و حتی برای امروز هم هنوز ارزش‌های این هنرمند هنر شناس به درستی معرفی و درک نشده است و نیازمند کاری بایسته می‌باشد.

مرقع دوم بهرام میرزا: خط و خوشنویسی

در ۱۹۹۷ درموزه توپگاپی، مرقع دیگری پیدا شد که آن هم برای بهرام میرزا تهیه شده بود. همانند دیگر نسخه‌ها در ابتدای دو صفحه نخست نام او در صفحه تمام مذهب آن نوشته شده است. روی جلد آن تصویری از یک جفت شیر، یک شاهین و یک گربه وحشی دیده می‌شود، زمینه تصویر لاک‌سیاه است و مطابق سبک جلدهای دوره صفوی می‌باشد.

مرقع دوم تنها شامل خطاطی است و هنروران اواخر قرن هفتم هجری تا اوسط قرن دهم هجری را در بر دارد یعنی درست تا پیش از زمان مرگ بهرام میرزا (۹۵۶ ق.). لازم به ذکر است که این مرقع B410، دارای ۲۰۲ برگ کاغذ دو لایه است. آثار تاریخ دار این مرقع از ۶۹۴ تا ۹۴۴ ق. می‌باشد و تا کنون ناشناخته مانده و منتشر نشده است (تصویر ۱۷-۱۸).

تصویر ۱۷: برگ یک ب و دو الف مرقع دوم بهرام میرزا موزه تویقایی سرای، استانبول B.410
اندازه ۸/۴۱+۶/۳۰ س.م، مرکب و کاغذ، تبریز قبل از سال ۹۵۶ ق. تهیه شده

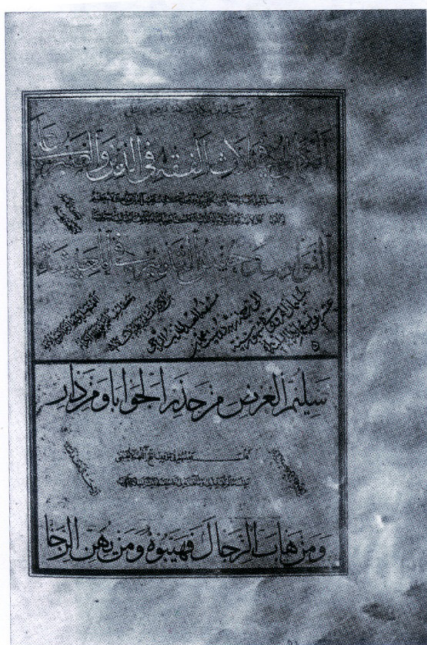

تصویر ۱۸: برگ ۸۶ الف و ۸۵ ب مرقع دوم بهرام میرزا موزه تویقایی سرای، استانبول B.410
اندازه ۸/۴۱+۶/۳۰ س.م، مرکب و کاغذ، تبریز قبل از سال ۹۵۶ ق. تهیه شده

این مرقع فاقد مقدمه است و تنها شامل آثار خوشنویسی است. کاغذ آن به رنگ کرم و آخیری است و نوشته‌ها به رنگ سیاه و و رنگ عاجی و سفید هستند به عبارتی مجموعه کار سیاه و سفید است و حتی جدول‌ها هم بدون رنگ هستند و تزیینات و آرایه‌های بسیار محدودی دارد. این مرقع به لحاظ زیبایی شناسی دارای سبک قدیمی و شبیه سبک مرقع بایسنقر می‌باشد.

«دومین مرقع بهرام میرزا محدود به نسخه‌هایی به شش خط سنتی است. برای روایت تاریخچه‌ی این خطوط، مرقع با آثار یاقوت مستعصمی آغاز می‌شود و تأثیر او بر خطاطان کلاسیک مثل محمد مؤمن را تا اواسط قرن دهم هجری / شانزدهم میلادی پی می‌گیرد» (راکسبرگ، ۱۳۸۵: ۷۵).

قطعه خطی از دوست محمد دره‌مین مرقع تازه کشف شده به شماره (TSK. B410) قرار دارد که حاوی امضا نویسنده مقدمه مرقع نخستین بهرام میرزا می‌باشد. تصویر شماره (تصویر ۱۹).

۶۷

تصویر ۱۹: مرقع دوم بهرام میرزا، برگ ۲۰۱ ب، موزه توپقایی سرای، استانبول B.410
صفحه خطاطی با امضای دوست محمد ابن سلیمان الهروی به تاریخ ۹۲۰ ق. هرات. او نویسنده مقدمه مرقع بهرام میرزا است.

مرقع سوم

در تحقیقات اخیر و بررسی‌های صورت گرفته در گنجینه توپ قاپی توسط دکتر فیلیز چایمان در نسخه‌های فهرست نشده به مرقعی سوم برخورد می‌کنند به شماره (B ۶۱۵) در مقدمه آن به وضوح به عنوان سفارش دهنده بهرام میرزا اشاره شده است (همان: ۷۸-۷۹) مشخص می‌شود که این مرقع نیز برای او گردآوری شده ولیکن تا کنون اطلاعات بیشتری درباره این مرقع انتشار نیافته است.

نتیجه

در این مقاله تلاش گردید تا حدودی زندگی بهرام میرزا بازگو و به ابعاد و ویژگی‌های شخصیتی این حامی هنر پرداخته شود. در بررسی و مطالعه زندگی وی مشخص می‌شود که این شاهزاده جوان در طول حیات خود به حکمرانی در مناطق مختلف ایران مشغول بوده است. در اردوگاه‌های جنگ در شرق و غرب ایران به همراه شاه تهماسب در مبارزه با ازبک‌ها و عثمانی‌ها شرکت و همچنین در مبارزات داخلی در ایالات و شهرها حضور جدی داشته است. وی علاوه بر کارهای حکومتی به انجام مهارت‌های هنری از جمله خط، نقاشی و غیره پرداخته و در حمایت و پرورش هنرمندان و مورخان و ادیبان کوشیده است. او در زمینه‌های ادبی، تاریخی و هنری و در تهیه نسخه‌ها و مرقعات فعالیت درخشانی داشته است. او آثار تصویری و خط بسیاری را در مجموعه خود گردآوری کرده و با کمک دستیاران خود به تدوین آثار گراندقدر نقاشان و خطاطان گذشته و معاصر خود پرداخته و یک جمع‌بندی معنا دار در مرقع خویش به طرز

زیبا، فاخر و شایسته فراهم آورده است.

بهرام میرزا از زمان نوجوانی تحت تعلیم و آموزش مورخان و شاعران زمانه خویش چون غازی خان تکلو و امیر سلطان ابراهیم امینی نویسنده فتوحات شاهی بوده است. هنگامی که حاکم هرات و سایر شهرها بوده با بسیاری از شاعران، هنرمندان، اهل فرهنگ و عالمان این شهرها از نزدیک آشنا و از آنها بهره جسته است. او که خود شعر می‌سرود با هلالی شاعر پر آوازه هم عصر بود و با برادرش سام میرزا نویسنده تحفه سامی که نام هفت صد شاعر را روشن ساخته هم فکری داشته است. دوست محمد خطاط و نویسنده در خدمت او بوده است. در خط شاگرد رستم علی بود که به واسطه او شاگرد سلطان علی مشهدی از اساتید برجسته خط معاصر بود. ممکن است در نقاشی از حیدرعلی و مظفرعلی پدر و پسر نقاش از بستگان بهزاد بهره جسته باشد. با خواجه نورالدین محمد مومن از خطاطان برجسته دیگر که سر دفتر کتابخانه شاه تهماسب بود، معاشرت داشت. بوداق منشی قزوینی، مورخ، منشی مخصوص او بود، عبدی بیگ شیرازی در خدمت او بود و بسیاری دیگر از نخبگان و هنرمندان معاصر خویش در حمایت او قرار داشتند.

کتاب لب التواریخ به دستور او نوشته شده است. مهم ترین و درخشان ترین کار بهرام میرزا در میان خدمات ارزنده هنری او مشارکت و نظارت بر ساخت و تهیه مرقع های تاریخی و هنری می باشد. دیدگاه خاص او از زمانه خویش و ممارست در هنرهای مختلف از تصویر و شعر و موسیقی سبب شد تا با تشکیل کتابخانه‌ای با نام خویش به انجام کارهایی سترگ دست بزند. او توانست با خوانش حکیمانه توام با ذوق هنری کارستانی انجام دهد و قسمتی از تاریخ هنر تصویر را بدون سازد.

به طور خلاصه می‌توان چنین بیان داشت که او با گرد آوردن نمونه‌های خط و نقاشی در مرقع به سیر انتقال هنر و نمایاندن ایده‌ال‌ها توام با سنت طراحی، نقاشی و نیز خوشنویسی تجسم بخشیده است. همچنین با قراردادن دوباره آنها در سبک و بستر تاریخی و تبارشناسی آنان شکل مکتوب و مصوری پدید آورده و پیوندی بین گذشته و زمان معاصر خود ایجاد کرده است.

این نمونه آثار تصویری صورت تاریخی و گاه شماره‌ای هستند که از یک سو بیان کننده زیبایی شناسی دوران می باشند و از سویی دیگر جهان بینی عصر بهرام میرزا را نیز مشخص می‌کنند.

مرقعاتی که وی در فراهم آوردن آن نقش جدی داشته است، موجب شد تا در این مقطع از تاریخ آثار درخشانی از نقاشان بزرگ ایران از آسیب مصون بماند و از پراگندگی نجات یابد. این مجموعه های هنری به طوری در قالب مرقعات نفیس ضبط و ثبت شده اند که مشخص کردن هویت و فعالیت جمعی از هنرمندان طراز اول در دوره ای حدود دویست سال را شامل می‌گردد.

امروزه بعد از گذشت قرن ها و تحولات گوناگون تاریخ هنر در ایران و جهان شاهد هستیم که سهم عمده ای از اعتبار هنرهای تجسمی ما وام دار فعالیت‌های این حامی بزرگ است.

پی‌نوشت‌ها

۱. صدر الدین ابراهیم امینی مردی فاضل، مورخ و شاعر بود و به علوم معاصر خود تسلط داشت (۸۲۰ق) او در زمان شاه اسماعیل در ۹۲۷ ماموریت یافت تا کتاب تاریخ فتوحات شاهی را بنویسد که تاریخ را از خلق بشر تا ۹۲۰ ق در برمی‌گیرد.
۲. هلالی در استرآباد به دنیا آمده و در هرات می‌زیسته و منظومه‌های او صفات العاشقین شاه و درویش بارها استنساخ شده و در کتابخانه شاهی (شاه تهماسب) توسط هنرمندان برجسته به تصویر درآمده است (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۵۶)

۳. مالک دیلمی دردیباچه در شرح خوشنویسان و معرفی رستم علی درمرقع امیرحسین بیگ آورده: ... و جناب رستم علی (زید برکاته) که نادره عصره و اوانه حافظ بابا جان عودی و راقم حروف و استاد مظفرعلی را و واسطه سند بمولانا سلطان علی اوست (21: 2001). (Thackston).
۴. بوداق منشی درباره شرح احوال خود درخصوص مدت خدمتش نزد بهرام میرزا آورده: چون به قزوین آمدم بهرام میرزا از گیلان بیرون آمده بود. مدت چهارده سال در این منصب بودم. و مصاحبت و موانست من به جایی رسید که شب و روز در منزل ایشان به سر می کردم (بوداق، ۱۳۷۸: ۱۸۹).
۵. واشنگتون دی.سی، مجموعه وور (Vever Collection)

فهرست منابع

- اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۳۵). عالم آرای عباسی. جلد ۱-۲. تهران
- بلیانی اصفهانی، تقی الدین محمد (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفین. تهران: میراث مکتوب
- بیانی، مهدی (۱۳۴۵). احوال و آثار خوشنویسان (نستعلیق نویسان) جلد ۱-۳. تهران: دانشگاه تهران
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۵). هنر عهد تیموریان و متفرعات آن. تهران: بنیاد فرهنگ ایران
- هروی، دوست محمد (۱۳۷۲). «دیباچه موقع بهرام میرزا»، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی. نجیب مایل هروی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ذکاء، یحیی (۱۳۷۹). هنر کاغذ بری در ایران (قطاعی). تهران: فرزانه.
- راکسبرگ، دیوید جی (۱۳۸۵). «بهرام میرزا و مجموعه هایش». ترجمه مزدا موحد. شیلا کنبی. هنر و معماری صفویه. ۷۱-۷۹ تهران: فرهنگستان هنر.
- _____ (۱۳۸۸). «پژوهشی درباره نقاشی و هنر کتاب آرایبی ایرانی» ترجمه: صالح طباطبایی. مجموعه مقالات نگارگری ایرانی اسلامی. تهران: فرهنگستان هنر.
- _____ (۱۳۸۸). ترجمه: صالح طباطبایی. مجموعه مقالات نگارگری ایرانی اسلامی. تهران: فرهنگستان هنر.
- _____ (۱۳۸۶). دیباچه مرقات: نخستین تاریخ نامه‌های هنر ایران ترجمه: عباس آقاجانی. ۷. تهران: گلستان هنر.
- ریشار، فرانسیس (۱۳۸۳). جلوه های هنر پارسی. ترجمه: روح بخشان.ع. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- سه کی، یوشیفوسا (۱۳۸۱). دیباچه قطب الدین محمد قصه خوان برمرقع شاه طهماسب. نامه بهارستان سال پنجم، شماره دوم - زمستان، شماره ۶ ص ۳۰۹-۳۱۶.
- سام میرزا، ابو نصر (۱۳۱۴). تحفه سامی. به اهتمام وحید دستگردی. تهران.
- سوچک، پرسیلا (۱۳۸۶). خوشنویسی در اوایل صفویه ترجمه ولی الله کاوسی. گلستان هنر. شماره ۱۰ زمستان: ص ۲۴-۳۹.
- صادقی بیگ، افشار (۱۳۲۷) تذکره مجمع الخواص (بزبان ترکی جغتایی). ترجمه عبدالرسول خیام پور. تبریز.
- طباطبایی، صالح (۱۳۸۸). مجموعه مقالات نگارگری ایرانی اسلامی. تهران: فرهنگستان هنر.
- عبدی بیگ شیرازی، خواجه زین العابدین (۱۹۷۴). روضة الصفات. مسکو.
- قزوینی (۱۳۱۴). یحیی بن عبداللطیف الحسینی القزوینی. لب التواریخ. تهران: موسسه خاور.
- قمی، قاضی احمد (۱۳۶۶). گلستان هنر. به کوشش احمد سهیلی خوانساری. تهران: منوچهری.
- کنبی، شیلا (۱۳۸۵). هنر و معماری صفویه. مترجم مزدا موحد. تهران: فرهنگستان هنر.
- منشی قزوینی، بوداق (۱۳۷۸). «جواهر الاخبار» مقدمه تصحیح و تعلیقات محسن بهرام نژاد. تهران: میراث مکتوب.
- _____ (۱۳۸۸). کوشا. بخش احوال خطاطان و نقاشان از کتاب جواهر الاخبار. نامه بهارستان سال دهم. شماره ۱۵: ۱۰۷-۱۲۰.

- میرزا سمیعا (۱۳۶۸). دبیر سیاقی تذکرة الملوك. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). کتاب آرایبی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۹). رجال کتاب حبیب السیر. تهران.
- Roxburgh, David J. (2005) *The Persian Album, 1400-1600* New Haven & London: Yale University Press
- Roxburgh, David J (2001) .) *prefacing the image*, Leiden . Boston . Koln R. Brail
- Roxburgh.(1998) F.R. Martin and the Bahram mirza Album Brill. Muqarnas, vol,15 pp.32.57
- Simpson, M.S (1997) *Sultan Ibrahim Mirzà s Haft Awrang* Freer Gallery Art Washington ,D.C
- Soudavar,A (2016) *Reassessing Early Safavid Art and History*, by Soudavar - Houston
- Thackston ,W.M (2001) .*Album prefaces and other Documents on the History of Calligraphers and Painter*
- Thompson ,Jon and Canby R. Sheila (2003) *Hunt for Paradise Court Arts of Safavid Iran 1501-1576*, NY. Asia society Museum

Received: 2020/16/09
Accepted: 2021/01/12

A Deliberation on Bahram Mirza's Position as an Artist and Patron of Art

Mustafa Nadarlou, Graphic Design Department, Visual Arts Faculty, Art University, Tehran, Iran

Abstract

Bahram Mirza (923–956/1517–49) is the youngest son of Shah Ismail, and one of the patrons of the art of Safavid era. His passion for painting, calligraphy and the support he gave to the artists and writers, has caused the production of great cultural works. This article is a study and an account on Bahram Mirza's life, and an introduction to his art works, his position as a patron of art, manuscript and album making and a collector. In this paper his albums, especially Album(muraqqa) (TSKH.2154) (951/1544–45) with introduction from Dust Muhammad and two other Albums(muraqqa) (TSK.B410) and (B615) kept in Topkapi Saray library, is studied and presented.

As though these works are out of rich and kept in museums outside Iran, researching on this topic has been very difficult, and access to the images has also been another issue. It might be for the same reason that this patron's identity and position and his works are unknown to us, and have not been studied as deserve. This paper has involved introducing this artist by reviewing and studying the resources and analysing his works by assessment on them. This research is a monography with art history formal analysis method. The conclusion of this research shows that this art patron has also been devoted to art at the same time that he was ruling the country and being political figure. The wide variety of activities of this patron have saved lots of valuable works of Iranian artists from damage. Though the attribution and sources of the art pieces have been identified through his albums. He has accumulated and formed a chronological resource of art pieces from two centuries. His albums can be considered as part of the visual history of painting and calligraphy. Bahram Mirza in addition to restoration of the works has approached a new way of reading in visual art by putting the works of different periods together. He has connected the past to his own time and draws a new history of Persian visual art.

The outlook of this research can be instrumental for researchers also for cultural institutions and museum and those having interest in this subject area.

Key words: Bahram Mirza, Murraqqa, Album, painting, calligraphy, Dust Muhammad, Safavid